ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

***Sophie Antoniadis**, Place de la Liturgie dans la tradition des lettres Grecques, Leiden 1939. Σελίδες XVII+367.*

Εἰς τὸν ἐκτάκτως καλλιτεχνικῶς τετυπωμένον τόμον τοῦτον ἡ καὶ ἐκ τοῦ εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ φιλολογικοῦ ὑπομνήματος αὐτῆς γνωστὴ συγγραφεὺς καὶ καθηγήτρια τοῦ ἐν Leiden Πανεπιστημίου Δὶς Σοφία Ἀντωνιάδου προτίθεται τοῦτο μὲν νὰ καταστήσῃ οἰκειότερον, ἰδίᾳ εἰς τοὺς ἐν τῇ Λύσει, τὸν λειτουργικὸν πλοῦτον τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, τοῦτο δὲ νὰ καταδείξῃ τὴν φιλολογικὴν ἀξίαν τῶν ὀρθοδόξων λειτουργιῶν καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὴν θέσιν, ἣν κατέλαβεν εἰς τὴν παράδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ἡ ἄχρι τοῦ νῦν ἐν χρήσει οὖσα λειτουργία τοῦ Βυζαντινοῦ τύπου.

Ὁποίαν σοβαρότητα ἐμφανίζει ὁ συγγραφικὸς οὗτος σκοπὸς κατ' ἀμφοτέρας αὐτοῦ τὰς ὄψεις ταύτας, ἀντιλαμβάνεταί τις, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἐνδιαφέρον, μεθ' οὗ ἡ ἐν Ἀγγλίᾳ τὸ πρῶτον, ἀπὸ δὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνός μας καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ ἐκκλησίᾳ ἐκδηλωθεῖσα σοβαρωτάτη λειτουργικὴ κίνησις, ἡ ἐσχάτως ἐν Βελγίῳ καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Γερμανίᾳ ἐγκαταστήσασα τὰ κέντρα αὐτῆς, ἐστράφη πρὸς σπουδὴν τῶν λειτουργιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἔλλειψιν καὶ παρ' ἡμῖν τοῖς Ἕλλησι συγγραφῆς, ἐν ᾗ νὰ ἐξετάζηται φιλολογικῶς ἡ Λειτουργία μας. Ὑπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην ἔποψιν τὸ τμῆμα τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος συγγραφῆς, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ λεξιλόγιον καὶ τὸ ὕφος τῶν λειτουργιῶν, παρουσιάζον ἀξιόλογον πρωτοτυπίαν εἶνε προωρισμένον νὰ κινήσῃ ἰδιαιτέρως τὸ ἐνδιαφέρον παντὸς Ἕλληνος λογίου καὶ ἀποτελεῖ, καθ' ἡμᾶς, τὸ ἐκλεκτότερον μέρος τῆς ὅλης συγγραφῆς.

Διαιρουμένη αὕτη εἰς τρία μέρη παρουσιάζει τὴν ἑπομένην διάταξιν. Μετὰ τὴν εἰσαγωγήν, ἀκολουθεῖ ἐν τῷ πρώτῳ μέρει (σ. 1—86) γενική τις σπουδὴ τοῦ κειμένου. Πρὸς τοῦτο προτάσσεται ἐν τῷ Ἑλληνικῷ πρωτοτύπῳ καὶ ἐν Γαλλικῇ μεταφράσει (ἐν τῇ ὁποίᾳ, ὡς ἡ συγγραφεὺς σημειοῖ (σελ. IX), κατεβλήθη προσπάθεια, ἵνα εἶνε αὕτη κατὰ τὸ δυνατὸν κατὰ γράμμα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐκβιάζηται ἡ Γαλλικὴ γλῶσσα) ἡ Διάταξις τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου. Καὶ κάτωθεν μὲν τοῦ κειμένου εὑρίσκει τις τὰς παραπομπὰς τῶν ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ὑπαρχόντων βιβλι-

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

κῶν χωρίων, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ παρατηρήσεις γαλλιστί, ἀναφερομένας εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου. Κάτωθι τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως εὑρίσκει ἐπίσης σημειώσεις ἐπεξηγηματικὰς διαφόρων ὅρων λειτουργικῶν, ἀγνώστων εἰς τὸν μὴ Ἕλληνα ἀναγνώστην. Ἀκολούθως ἡ συγγραφεὺς ποιεῖται ἰδιαίτερον λόγον περὶ τῶν ἐκ τῆς Βίβλου χωρίων, τῶν ἀπαντώντων ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου, ἐν ἑτέρῳ δὲ κεφαλαίῳ ἐξετάζει τὴν ἐξάρτησιν τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου ἐκ τῶν παλαιοτέρων λειτουργιῶν, ἑκάστης τῶν ὁποίων ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἐκθέτει τὸν χαρακτῆρα.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (σελ. 87—137), ἀποτελούμενον ἐκ δύο κεφαλαίων ἐξετάζεται τὸ λεξιλόγιον καὶ τὸ ὕφος τῶν Λειτουργιῶν. Εἰς δὲ τὸ τρίτον μέρος (σελ. 138—250), τὸ τιτλοφορούμενον La Liturgie et la Société, παρατίθενται γνῶμαι καὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς Λειτουργίας ἐκ παλαιοτέρων καὶ ἐκ Βυζαντινῶν συγγραφέων γίνεται δὲ λόγος ἀκολούθως περὶ τῆς Λειτουργίας ἐν τῇ δημώδει Ἑλληνικῇ γραμματείᾳ καὶ λαογραφίᾳ. Τέλος ἐν παραρτήματι παρατίθενται καὶ αὐτὰ τὰ κείμενα, ἤτοι αἱ λειτουργίαι 1) τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν· 2) τοῦ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου· 3) τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου καὶ 4) τοῦ Μ. Βασιλείου.

Τοιοῦτον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ περιεχόμενον τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος συγγραφῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐξάρωμεν ἢ καὶ νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑπόμενα:

Ἡ πορεία τῆς ἐξελίξεως τῶν λειτουργιῶν.

Λίαν ὀρθῶς τονίζει ἡ συγγραφεὺς τὴν αὐστηρὰν ἑνότητα, ὑφ' ἧς χαρακτηρίζεται ἡ ὀρθόδοξος Βυζαντινὴ λειτουργία, καὶ εὐστόχως σημειοῖ, ὅτι αἱ ἑκάστοτε γενόμεναι εἰς αὐτὴν προσθῆκαι, οἷα ἡ τοῦ Χερουβικοῦ, παρεισήχθησαν τόσον καταλλήλως, ὥστε ἡ λειτουργία αὕτη, καὶ παρὰ ταύτας, νὰ παρουσιάζηται οὐχὶ ὡς ἄθροισμα τεμαχίων ἑτερογενῶν, ἀλλ' ὡς καλλιτεχνικὴ καὶ φιλολογικὴ σύλληψις (σελ. XIII). Αἱ παρεισαγωγαὶ ἐν τούτοις αὗται δὲν ἀποτελοῦσιν ἐπαρκῆ ἀπόδειξιν, δυναμένην νὰ στηρίξῃ τὸ συμπέρασμα, καθ' ὃ ἡ λειτουργία δέον νὰ θεωρῆται μᾶλλον ὡς προϊὸν τῆς μακροχρονίου συνεργασίας ὁλοκλήρου ἑνὸς λαοῦ, ἐξ ἧς προῆλθεν ἱερά τις ἐποποιΐα, πλουσία εἰς δραματικὰ στοιχεῖα. Βεβαίως δὲν δύναταί τις νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι καὶ ἡ λειτουργία ὑπόκειται ἀναποδράστως εἰς ἐξέλιξίν τινα, καθ' ἣν παλαιότερα μὲν στοιχεῖα βαθμηδὸν ἀτροφοῦσι, νέα δὲ στοιχεῖα, δειλῶς κατ' ἀρχὰς παρεμβαλλόμενα, μονιμοποιοῦνται καὶ ὑπερισχύουσιν. Ἀλλ' ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἐν τῇ λατρείᾳ χωρεῖ διὰ βήματος σχεδὸν σημειωτοῦ καὶ δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἐν 45—49 σελίσι γνώμην, καθ' ἣν διαφόρου διανοητικότητος καὶ ψυχολογίας ἐρανισταὶ ὑποσημαίνονται ὡς συγγραφεῖς τῆς λειτουργίας, ἐξ ὧν ἄλλοι μὲν ἠρανί-

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

σθησαν κατὰ προτίμησιν ἐκ τῆς Π. Δ., ἄλλοι δὲ ἐκχύνονται εἰς δοξολογίαν τοῦ θείου μεγαλείου, ἄλλοι ἐκδηλοῦσι τὴν ἀνησυχίαν τοῦ ἀτόμου τοῦ ποθοῦντος τὴν ἁγνὴν ζωήν, καὶ ἄλλοι φανεροῦσι ψυχολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν μόρφωσιν· ἐξετάθη δὲ μέχρι τούτου ὁ ἐρανισμὸς ὥστε καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς τῆς Τουρκικῆς κυριαρχίας χρόνους μέρη τῆς λειτουργίας ἀνεθεωρήθησαν ἢ καὶ συνετέθησαν (σελ. 88).

Ἡ ἱστορία τῆς λατρείας μαρτυρεῖ, ὅτι δὲν ἀλλάσσουν μετὰ τόσης εὐκολίας τὰ μέσα, τὰ ἀντικείμενα καὶ οἱ τρόποι τῆς λατρείας. Καὶ αὐταὶ ἄλλωστε αἱ παρεισαγωγαὶ τοῦ Τρισαγίου καὶ τοῦ Χερουβικοῦ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ, εἰς ἃς ἀναφέρεται καὶ ἡ συγγραφεύς, δὲν ἐγένοντο ἄνευ χρησιμοποιήσεως ἀνωτέρου ἐπιβλητικοῦ κύρους. Ὁ μὲν Τρισάγιος ὕμνος, ὡς γνωστόν, ὡρίσθη νὰ ψάλληται ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ καὶ ἐπὶ ἀρχιερατείας Πρόκλου, ἐξ ἀφορμῆς σεισμοῦ, συνδυασθείσης τῆς καθιερώσεως αὐτοῦ καὶ πρὸς διήγησιν θαύματος· ὁ δὲ Χερουβικὸς εἰσήχθη κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου. Τὸ ὅτι ἄλλως τε ἤδη ἀπὸ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, εἰς ὃν ἀνάγεται τὸ ἀρχαιότερον τῶν περισωθέντων χειρογράφων τοῦ Εὐχολογίου (τὸ Βαρβερινόν), μέχρι τῶν ἡμερῶν μας οὐδεμία σχεδὸν μεταβολὴ ἐσημειώθη οὔτε εἰς τὰς εὐχάς, οὔτε εἰς τὰς ἐκφωνήσεις, οὔτε εἰς τὸ γενικὸν διάγραμμα τῆς λειτουργίας ἐπιβεβαιοῖ τὴν βραδύτητα ταύτην τῆς πορείας τῆς ἐξελίξεως καὶ τὸν εἰς τὰς λεπτομερείας περιορισμὸν αὐτῆς. Αὐτὴ ἄλλως τε ἡ συγγραφεὺς ὁμολογεῖ, ὅτι ἀφ' οὗ ἅπαξ ἡ εὐχαριστία ἐδημιουργήθη καὶ ἐγένετο δεκτή, δὲν ἐπετράπη ἡ εἰς αὐτὴν παρεισαγωγὴ νεωτερισμῶν (σελ. 247).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν ποικίλλοντα χρωματισμὸν καὶ τόνον, τὸν ὁποῖον κατὰ τὰ διάφορα μέρη αὐτῆς παρουσιάζει ἡ λειτουργία, ἐξηγεῖται οὗτος ὑπὸ τοῦ πολυσυνθέτου χαρακτῆρος αὐτῆς. Ἡ λειτουργία ἐνέχει χαρακτῆρα δοξολογίας, αἰτήσεως, ἀλλὰ καὶ θυσίας προσφερομένης εἰς τὸ ὑπερουράνιον θυσιαστήριον. Εἶνε δὲ φυσικὸν ὁ λειτουργός, προπαρασκευαζόμενος, ἵνα προσφέρῃ τὴν θυσίαν ταύτην, νὰ ἔλθῃ εἰς συναίσθησιν τῆς ἀναξιότητος αὐτοῦ καὶ νὰ ἐκφράσῃ ἐν μετανοίᾳ τὸν πόθον τοῦ καθαρμοῦ καὶ τῆς ἐξαγνίσεως. Κατὰ τοὺς διαφόρους λοιπὸν τούτους σταθμοὺς καὶ ἐναλλάσσεται ὁ τόνος καὶ ὁ χρωματισμὸς τῶν ἐκφράσεων τῆς λειτουργίας. Ἡ ἀναπροσαρμογὴ ἄλλως τε καὶ ἀνασύνθεσις τῶν ἐκ τῆς Βίβλου ρητῶν καὶ ὁ ἐναρμονισμὸς τούτων πρὸς τὸ κείμενον τῶν εὐχῶν, περὶ οὗ ὁμιλεῖ ἡ συγγραφεὺς ἐν σελ. 46, καὶ ἡ ἐντεῦθεν δημιουργία νέου λειτουργικοῦ ὕφους, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ἁπλότης ἡ εὐαγγελικὴ δὲν παρουσιάζει δυσαρμονίαν παραπλεύρως τοῦ ὕφους τῆς Π. Δ., διακρινομένου διὰ τοὺς ἀλεξανδρινισμοὺς καὶ ξενισμούς του, ἐξηγεῖται καλλίτερον, ἐὰν δεχθῶμεν οὐχὶ πολλάς, ἀλλ' ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγωτέρας διανοίας, οἰκείως ἐχούσας πρὸς τὴν Βίβλον καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν καὶ ἐντεῦθεν

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

εὐχερῶς κινουμένας πρὸς τὰς τοιαύτας συντάξεις καὶ προσαρμογὰς καὶ ἀνασυνθέσεις.

Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ἵνα μή ποτε ἀδικήσωμεν τὴν συγγραφέα, ὅτι καὶ ἄλλοι τινὲς κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπεστήριξαν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ δι' ἐρανισμῶν βαθμιαίου ἀπαρτισμοῦ τῆς λειτουργίας, ἂν καὶ ἡ μορφή, ὑφ' ἣν εἰσηγεῖται ταύτην ἡ συγγραφεύς, εἶνε ἐκτάκτως ριζοσπαστική, ἐφ' ὅσον ἐχαρακτήρισε τὴν λειτουργίαν ὡς ἱερὰν ἐποποιΐαν ὑπὸ ὁλοκλήρου λαοῦ συντελεσθεῖσαν. Ἐπὶ πλέον δὲν πρέπει νὰ παραδράμωμεν καὶ τὸ ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων ἐντύπων ἐκδόσεων τῆς Λειτουργίας, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἐν πολλοῖς τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος λειτουργικῶν κωδίκων, ἡ τάξις τῆς Προθέσεως καὶ ἡ ὁλονὲν ἐξελισσομένη Διάταξις τῆς λειτουργίας συνεκδίδονται ὡς ἀδιάσπαστόν τι μετ' αὐτῆς. Καὶ ἡ μὲν Πρόθεσις, τελουμένη ἐν ἀρχῇ ὑπὸ τῶν διακόνων ἐν πάσῃ ἁπλότητι καὶ προσλαβοῦσα λιτανευτικὴν μορφὴν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας[1], ἐξελίσσεται εἰς συνθετωτέραν πως τελετὴν μετὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ἐντεῦθεν δέ, ὡς μετά τινος δισταγμοῦ ἐσημείωσε τοῦτο καὶ ἡ συγγραφεὺς (σελ. 173), οὐδὲν ἴχνος ταύτης ἀπαντῶμεν ἐν τῷ Βαρβερινῷ εὐχολογίῳ. Ὁ ἐν προκειμένῳ ὅμως δισταγμὸς τῆς συγγραφέως προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι περὶ τῆς Προθέσεως ἢ Προσκομιδῆς γίνεται λόγος εἰς τὰ ἐπ' ὀνόμασι Γερμανοῦ Κων)λεως († 740) καὶ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων († 638) φερόμενα ἔργα[2], ἅτινα ἡ συγγραφεὺς ἀποδέχεται ὡς γνήσια (σελ. 183 καὶ 170—173), ἐνῷ τὸ μὲν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωφρονίου εἶνε ψευδεπίγραφον ἀναγόμενον εἰς τὸν ΙΒ'. αἰῶνα, τὸ δὲ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Γερμανοῦ ἐκρίθη ἢ ὡς ἀνῆκον εἰς ἄλλον μεταγενέστερον Γερμανὸν ἢ ὡς νοθευθὲν διὰ παρεμβολῶν τοῦ ΙΒ'. αἰῶνος[3]. Κατὰ τὴν ἐξέλιξιν λοιπόν, ἣν ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ ἑξῆς προσλαμβάνει ἡ τελετὴ τῆς Προθέσεως προστίθενται ἑκάστοτε εἰς αὐτὴν χωρία ἰδίᾳ ἐκ τῆς Π. Δ., συνυφάνθη δ' εἶτα αὕτη καὶ πρὸς τὴν προπαρασκευὴν τοῦ λειτουργοῦ πρὸς τέλεσιν τῆς λειτουργίας, τὴν ἐνέχουσαν ὅλως προσωπικὸν καὶ ἰδιωτικὸν χαρακτῆρα. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιλαμβάνεται καὶ διάταξις περὶ τῆς ἀμφιέσεως τοῦ ἱερέως ὅλως μεταγενεστέρα, ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς ὁποίας δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἴσχυσαν ἔν τινι μέτρῳ τὰ ὑπὸ τῆς

---

[1] Hans Lietzmann, Die Liturgie des Theodor von Mopsuestia σελ. 4—5.

[2] Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία, Migne, 98, 385—453· καὶ Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων, Migne 87, 3981—4001).

[3] F. E. Brightman, Liturgies eastern and western Oxford 1896 σελ. XCV καὶ Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία σελ. 529.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

συγγραφέως σημειωθέντα περὶ συμβολῆς διαφόρων κληρικῶν, ἕκαστος τῶν ὁποίων συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ παρεισαχθῇ τὸ χωρίον τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης Διαθήκης, τὸ ὁποῖον τὸν συνεκίνησεν περισσότερον (σελ. 46). Πράγματι ὁ λειτουργὸς φορῶν ἓν ἕκαστον τῶν ἀμφίων αὐτοῦ ἀπαγγέλλει καὶ ὡρισμένον χωρίον ἐκ τῆς Γραφῆς, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς Π. Δ. καὶ δὴ ἐκ τοῦ Ψαλτῆρος, ὡς ἐσημείωσεν ὀρθῶς ἡ συγγραφεύς, καθὰ δὲ συνάγεται ἐκ τῶν κωδίκων, δὲν ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς συμφωνία περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν χωρίων τούτων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Διάταξιν τῆς λειτουργίας, μεθ' ἧς συνυφάνθη μεταγενεστέρως αὕτη, εἶνε ἀνάγκη νὰ σημειώσωμεν, ὅτι εἰς τὰ ἐνδιάμεσα τὰ παρεμπίπτοντα μετὰ τὴν Προσκομιδὴν καὶ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας, καθὼς καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Χερουβικοῦ καὶ πρὸ τῆς μεγάλης Εἰσόδου, ὅπως καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κοινωνικοῦ καὶ πρὸ τῆς ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ μεταλήψεως, καθὼς καὶ μετὰ τὴν διανομὴν τοῦ ἀντιδώρου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀποδύσεως τοῦ ἱερέως καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ εὐχαριστίας, ἀπηγγέλλοντο ὑπὸ τῶν λειτουργῶν, ὅλως ἰδιωτικῶς προσευχομένων, τροπάρια ἢ καὶ ἄλλαι προσευχαὶ ἢ καὶ Βιβλικὰ χωρία, ἅτινα παρεισέδυσαν καὶ εἰς τινας τῶν μεταγενεστέρων κωδίκων ὡς στοιχεῖόν τι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ρευστὸν καὶ οὐχὶ ὁμοιόμορφον, καὶ ἂν κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐπάγεται ἡ ἐξ ἀφορμῆς μαρτυρίας τινὸς τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου σημειουμένη ἐν σελ. 180 παρατήρησις τῆς συγγραφέως, εἶνε ἐξ ὁλοκλήρου ἀληθής. Πάντως ὅμως πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι τόσον ἡ Προσκομιδή, ὅσον καὶ ἡ Διάταξις δὲν ἀπαντῶνται συνεκδεδομέναι μετὰ τῆς κυρίως Λειτουργίας εἰς οὐδὲν τῶν εἰληταρίων ἢ περγαμηνῶν κωδίκων, οὐδ' εἰς τοὺς σοβαρωτέρους ἐκ τῶν νεωτέρων κωδίκων τοὺς προελθόντας ἐξ ἀντιγραφῆς ἀπὸ παλαιοτέρων. Τὴν διάκρισιν δὲ ταύτην μεταξὺ τῆς κυρίως Λειτουργίας καὶ τῶν βραδύτερον εἰς αὐτὴν προσαρτηθέντων ποιεῖται σαφῶς (ἐν σελ. 90) καὶ αὐτὴ ἡ συγγραφεύς.

Ἀρχαὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν λειτουργιῶν.

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐξελίξεως τῆς λειτουργίας, καθ' ἃς καὶ ἐξηγεῖται ἡ ἀπ' ἀλλήλων ἐξάρτησις τῶν ἑλληνικῶν λειτουργιῶν, ἡ συγγραφεὺς υἱοθετεῖ ἐπόψεις, αἵτινες συμφωνοῦσι μὲν πλήρως πρὸς τὰ ἀνάλογα φιλολογικῶν ἐπεξεργασιῶν, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὰς λειτουργίας σήμερον φαίνονται ἐγκαταλειπόμεναι ὑπὸ τῶν λειτουργιολόγων, παρουσιάζονται δὲ δυσσυμβίβαστοι πρὸς ὅσα περὶ ἐρανισμῶν ὑπὸ πολλῶν ὑπεστήριξεν ἡ συγγραφεύς. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ συγγραφεὺς ἀποδέχεται, ὅτι ἡ λειτουργία, ἐνῷ μετέπειτα, «ἄλλοτε μὲν ἀνεπτύχθη, ἄλλοτε δὲ ἡπλοποιήθη ἐν τῇ σκιᾷ τῶν μοναστηρίων καὶ ἐδημοσιεύθη οὕτω ἵνα ἀγαπηθῇ καὶ υἱοθετηθῇ

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

ὑπὸ τοῦ λαοῦ», τὸ κατ' ἀρχὰς ὅμως «ἐγεννήθη εἰς τὰ σπουδαστήρια λογίων προσωπικοτήτων» (σελ. 248 καὶ 229). Καὶ προτάσσουσα χρονολογικῶς τὴν Κλημέντειον λεγομένην λειτουργίαν, τὴν ἐν ταῖς 'Αποστολικαῖς Διαταγαῖς VIII 5—15 περιλαμβανομένην, ἔχεται τῆς ἐν τῷ Λόγῳ τῆς παραδόσεως τῆς λειτουργίας τῷ ψευδῶς ἀποδιδομένῳ εἰς τὸν Κων)λεως Πρόκλον († 446), σημαινομένης πορείας τῆς ἐξελίξεως (ἴδε σελ. 85—86), καθ' ἣν «οἱ ἀπόστολοι... εἰς προσευχὰς πανημερίους ἐτρέποντο καὶ τὴν τοῦ δεσποτικοῦ σώματος μυστικὴν ἱερουργίαν... διεξοδικώτατα ᾖδον... 'Αλλ' οἱ μετέπειτα... τὸ μῆκος... τῆς λειτουργίας ὀκνοῦντες μόλις ἐφοίτων εἰς τὴν θείαν ἀκρόασιν τῶν δεσποτικῶν ρημάτων. Διὸ καὶ ὁ θεῖος Βασίλειος... ἐπιτομώτερον ταύτην ἀπαγγέλλει. Μετ' οὐ πολὺ δὲ πάλιν ὁ ἡμέτερος πατήρ, ὁ τὴν γλῶτταν χρυσοῦς 'Ιωάννης... τὰ πολλὰ ἐπέταμε καὶ συντομώτερον τελεῖσθαι διετάξατο» (Migne 65, 849—852). 'Υπὸ τῶν νεωτέρων ἐν τούτοις ὑπεστηρίχθη ἡ γνώμη, καθ' ἣν ἡ ἐξέλιξις, τοὐλάχιστον ἐπί τινα χρόνον, ἐχώρησεν οὐχὶ ἀπὸ τῶν ἐκτενεστέρων ἐπὶ τὰ συντομώτερα, ἀλλ' ἀπὸ τούτων ἐπὶ τὰ ἐκτενέστερα, τοῦτο δ' ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς παλαιοτέρας, ἀλλὰ καὶ συντομωτέρας πασῶν τῶν λειτουργιῶν ἤτοι τῆς τοῦ 'Ιππολύτου. Παρουσιάζεται ὡς ἐκ τούτου ἀρκούντως πιθανὴ ἡ γνώμη τοῦ Cabrol[2], καθ' ἣν παρὰ τὴν ἐλευθερίαν, ἣν κατὰ τὴν μαρτυρίαν καὶ τοῦ 'Ιουστίνου[1] προϋποθέτει ὁ κρατῶν ἐν τῇ ἀρχεγόνῳ τελεσιουργίᾳ τῆς Εὐχαριστίας αὐτοσχεδιασμὸς τῶν εὐχῶν, ὁ ἐξαρτώμενος ἐκ τῆς κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐμπνεύσεως καὶ πρωτοβουλίας τοῦ λειτουργοῦ, ἐκυριάρχησεν καθ' ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἑνότης λειτουργική. 'Η ἐλευθέρα τῶν λειτουργῶν, ἔμπνευσις ἐκινήθη ἐντὸς ἀμεταβλήτων κεντρικῶν γραμμῶν, τὰς ὁποίας ἡ παράδοσις διετήρησεν ἀναλλοιώτους συντελούσης εἰς τοῦτο καὶ τῆς πυκνῆς ἐπικοινωνίας, εἰς ἣν διετέλουν τότε αἱ κατὰ τόπους ἐκκλησίαι.

Αἱ βαθύτεραί πως ἐν ταῖς λειτουργίαις διαφοραὶ δημιουργοῦνται κυρίως ἀπὸ τοῦ Δ'. καὶ κατὰ τὸν Ε'. αἰῶνα, ὁπότε διαφοροποιοῦνται καὶ αἱ διάφοροι οἰκογένειαι ἢ τύποι τῶν λειτουργιῶν. Οὕτω δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἑκάστη τῶν λειτουργιῶν προῆλθεν ἐκ διαμορφώσεως καὶ ἀναθεωρήσεως τῶν προγενεστέρων αὐτῆς καὶ ὅτι πρώτη καὶ ἀρχαιοτέρα πηγὴ τῶν λοιπῶν ὑπῆρξεν ἡ Κλημέντειος λειτουργία. 'Η ἐκδοχὴ αὕτη εἶνε τοσούτῳ μᾶλλον ἀστήρικτος, ὅσῳ ἡ Κλημέντειος λειτουργία δὲν φαίνεται νὰ εἰσῆλθέ ποτε εἰς πρᾶξιν ἐκκλησίας τινός, ἀλλὰ κατὰ τὴν κρατοῦσαν γνώμην συνετέθη μὲν ἐπὶ τῇ βάσει πηγῶν ἐκπροσωπουσῶν τὴν

---

[1] La prière des premiers Chrétiens, Paris 1929 σελ. 234 καὶ ἑξῆς.
[2] Α'. 'Απολογία κεφ. 65.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας, λειτουργικὴν πρᾶξιν τοῦ τέλους τοῦ Γ'. αἰῶνος ἀλλὰ συνετάχθη καθαρῶς πρὸς *ἰδιωτικὴν* χρῆσιν[1]. Καὶ ἰσχύει μὲν ἐξ ὁλοκλήρου περὶ ταύτης τὸ σημειούμενον ὑπὸ τῆς συγγραφέως, ὅτι ἐγεννήθη εἰς τὸ σπουδαστήριον λογίου ἀνδρός, ἐφ' ὅσον ὅμως οὔτε εἰς δημοσίαν χρῆσιν εἰσήχθη, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀποδεικνύει ὁ Brightman[2] μετὰ μεγάλης ἐλευθερίας χρησιμοποιεῖται ἐν αὐτῇ ἡ λειτουργικὴ παράδοσις μέχρι σημείου ὥστε νὰ παρατίθενται ἐλευθέρως ὑπ' αὐτῆς καὶ γνωστοὶ ἤδη καὶ καθωρισμένοι λειτουργικοὶ τύποι οἷοι τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ τὸ Δόξα ἐν ὑψίστοις θεῷ κ.λ.π. δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ σοβαρῶς περὶ ταύτης, ὅτι ἐπέδρασεν ὁπωσδήποτε ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν λειτουργιῶν.

Φυσικώτερον εἶνε νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ σχηματισθεὶς καθ' ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν, μετὰ ποικιλλουσῶν τινων ἐν ταῖς λεπτομερείαις διαφορῶν παρ' ἑκάστῃ τοπικῇ ἐκκλησίᾳ, παλαιὸς λειτουργικὸς τύπος, ὁ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πανταχοῦ ὁμοιόμορφος ἀπὸ τοῦ Δ'. καὶ κατὰ τὸν Ε'. αἰῶνα ὑπέστη τὴν ἐκ τοῦ περιβάλλοντος διαφοροποίησιν καὶ προῆλθον οὕτω κατὰ τὰς ἐν τῇ αὐτῇ ἐποχῇ διακριθείσας αὐτοκεφάλους ἐκκλησιαστικὰς διοικήσεις ὁ Συριακὸς (Ἀντιόχεια—Ἱερουσαλήμ), Αἰγυπτιακὸς καὶ Βυζαντινὸς τύπος. Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην συμβιβάζονται πλήρως καὶ αἱ εὐστοχώταται παρατηρήσεις τῆς συγγραφέως περὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου (σελ. 109 - 114), ὡς πρὸς τὴν ὁποίαν εἶνε ἠναγκασμένη νὰ ὁμολογήσῃ (ἐν σελ. 112), ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Ἀλεξανδρινὸς τύπος ἐσχηματίσθη κατ' ὀλίγον κεχωρισμένως, τὸ λεξιλόγιον τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου δὲν θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ τοῦ δώσωμεν θέσιν ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς λειτουργικῆς γλώσσης. Παρομοίως καὶ ἡ λειτουργία τῆς Καππαδοκίας καὶ τοῦ Πόντου, συγγενεστάτη οὖσα πρὸς τὸν Συριακὸν τύπον, ὑποβληθεῖσα δὲ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐμφανίζεται εἶτα ὡς Βυζαντινὸς τύπος, ἐπικρατῶν μὲν ἐνωρὶς καθ' ἅπασαν τὴν Μ. Ἀσίαν, ἐπιδρῶν δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ λειτουργικοῦ τύπου τῆς Ἀντιοχείας—Ἱεροσολύμων, ἕως οὗ τελικῶς ἐξετόπισε τοῦτον. Οὕτω παρουσιάζεται πιθανωτάτη καὶ ἡ γνώμη τοῦ Lietzmann, ἧς μνημονεύει καὶ ἡ συγγραφεὺς (ἐν σελ 107 ἐν ὑποσημ.) καθ' ἣν ἡ λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τῆς τοῦ Βασιλείου.

Τούτων γινομένων δεκτῶν, παραμένουσιν ἄνευ βάσεως, ὅσα ἡ συγγραφεὺς σημειοῖ περὶ λέξεων δῆθεν tabou καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ τοιαῦται λέξεις καὶ φράσεις ἀπαντῶνται καὶ ἐν αὐτῇ τῇ λειτουργίᾳ τοῦ

---

[1] H. Achelis ἐν The New Schaff-Herzog Encyclopaedia, τόμ. I σελ. 245. Leclercq ἐν Cabrol, Dict. d'Arch. Chr. et de Liturg. τόμ. III στήλ. 2753 Brightman, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. XXXII-XXXIII.

[2] Αὐτόθι σελ. XXXIII.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

Μ. Βασιλείου [1]), τὴν ὁποίαν, κατὰ τὴν συγγραφέα, ἡ ἐξέλιξις ἀπήλλαξε τῶν λέξεων τούτων, πολλῷ δὲ μᾶλλον ἀπαντῶνται εἰς τοὺς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μ. Βασιλείου φερομένους ἐξορκισμούς. Αἱ λέξεις αὗται εἶνε ἁπλούστατα ὅροι, εἰς οὓς ἀντικατοπτρίζονται, ὡς καὶ ἐν τῷ λεξιλογίῳ τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου, αἱ συνθῆκαι ὑφ' ἃς ἐκτυλίσσεται τὸ πνευματικὸν ἐν γένει περιβάλλον, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐσχηματίσθη ὁ Συριακὸς τύπος ἐξ ἑνός, καὶ ἐμορφώθη ἐξ ἑτέρου ὁ συγγραφεὺς τῆς Κλημεντείου λειτουργίας. Ἀλλὰ καὶ αἱ διαφοραὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου πρὸς τὰ λεξιλόγια τῶν λειτουργιῶν Μάρκου, Μ. Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, αἱ μετ' ἀξιεπαίνου παρατηρητικότητος σημειωθεῖσαι (ἐν σελ. 108) ὑπὸ τῆς συγγραφέως, συμβιβάζονται μᾶλλον πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐκδοχήν, καθ' ἣν ὁ Βυζαντινὸς τύπος (Βασιλείου-Χρυσοστόμου) καὶ ὁ Συριακὸς τύπος (Ἰακώβου) ἐδιαφοροποιήθησαν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων.

Δραματικὸς χαρακτὴρ τῆς λειτουργίας.

Ὀρθῶς ἡ συγγραφεὺς σημειοῖ καὶ τὸν δραματικὸν χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει ἡ λειτουργία. Ὑπερβάλλει ὅμως τοῦτον ἔν τισι καὶ καὶ ὑπερτονίζει αὐτὸν πέραν τοῦ πραγματικοῦ. Οὕτω χαρακτηρίζουσα τὴν Ἑλληνικὴν ὀρθόδοξον λειτουργίαν ὡς ποίημα δραματικὸν ἐπιφυλάσσει τὸν πρῶτον ρόλον εἰς τὸν ἱερέα, τὸν δευτερεύοντα δέ, ἀλλ' ἀπαραίτητον ρόλον εἰς τὸν διάκονον, ὅστις προσκαλεῖ τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα διὰ φράσεων βραχειῶν εἰς ταύτην τὴν κίνησιν ἢ ἐκείνην τὴν προσευχήν. Ὁ λαός, ὅστις καλεῖται χορός, ὡς καὶ ἐν τῇ κλασσικῇ τραγῳδίᾳ, δὲν ἔχει ἐνεργὸν μέρος, ἀλλὰ μεγάλην θρησκευτικὴν εὐαισθησίαν συγκινούμενος ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ δράματος καὶ ἐκφράζων τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ (σελ. 2) Ἀναζητοῦσα δὲ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ἀναλογίας πρὸς τὸ ἀρχαῖον δρᾶμα, διαβλέπει εἰς μὲν τὴν μικρὰν εἴσοδον ἐν τῷ διακόνῳ κρατοῦντι τὸ εὐαγγέλιον ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ ἀγγέλου τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας, ἐρχομένου ν' ἀναγγείλῃ τὸ προπαρασκευαζόμενον (σελ. 3), εἰς δὲ τὴν μεγάλην εἴσοδον τὸν λαὸν *ἔνθουν*, καταλαμβανόμενον ὑπὸ θείου ἐνθουσιασμοῦ καὶ οἱονεὶ μεταμορφούμενον κατὰ τὸ Χερουβικὸν εἰς στρατιὰν οὐρανίαν καὶ ὑποκαθιστῶντα τοὺς ἀγγέλους (σελ. 4). Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν εὑρίσκει, ὅτι αἱ δύο εἴσοδοι φέρουσιν εἰς τὸν νοῦν τὴν σοβαρότητα τῆς πρώτης καὶ δευτέρας εἰσόδου τοῦ πρωταγωνιστοῦ ἐν τῇ σκηνῇ (σελ. 92). Φρονοῦσα δέ, ἡ ὅτι Κλημέντειος λειτουργία ὡς παλαιοτέρα στερεῖται πομπώδους τυπικοῦ διατείνεται ὅτι δὲν ἀπαντᾷ παρ' αὐτῇ οὔτε μικρά,

---

[1] «Τῇ ἀπάτῃ τοῦ ὄ φ ε ω ς ὑπαχθέντα» «τοὺς ὀχλουμένους ὑ π ὸ π ν ε υ μ ά τ ω ν ἀ κ α θ ά ρ τ ω ν ἐλευθέρωσον».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

οὔτε μεγάλη εἴσοδος, ἀλλ' οὔτε καὶ ὑποτίθεται, ὅτι παρίστανται ἄγγελοι λαμβάνοντες μέρος εἰς τὴν τελετουργίαν (σελ 86).

Ὅτι βεβαίως ἐνυπάρχει καὶ δραματικόν τι ἐν τῇ διεξαγωγῇ τῆς λειτουργίας, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ λειτουργία εἶνε δρᾶμα ἢ ὅτι κυριαρχεῖ ἐν αὐτῷ ὁ χαρακτὴρ τοῦ δράματος. Καὶ ἀποτελεῖ μὲν ἀναπαράστασιν τοῦ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ὑπὸ δραματικὰς συνθήκας λαβόντος χώραν θανάτου τοῦ Κυρίου, ἀλλ' ἡ ἀναπαράστασις αὕτη οὐδὲν ἐνέχει τὸ θεατρικόν, ἀλλ' ὅλως μυσταγωγικὴ καὶ ἐξόχως ἱεροπρεπὴς τυγχάνουσα εἶνε ἀναίμακτος, ἁπλῆ εὐλαβὴς ἀνάμνησις γεγονότος ἱστορικοῦ, οὐχὶ δὲ πλαστοῦ καὶ φανταστικοῦ, καὶ ὁ κατ' αὐτὴν ἐπικρατῶν χαρακτὴρ εἶνε ὁ τῆς προσευχῆς. Δραματικήν τινα χροιὰν προσδίδουσι τὰ καλλιτεχνικὰ καὶ καλαισθητικὰ στοιχεῖα, τὰ παρεισαχθέντα εἰς αὐτήν· ἀλλὰ ταῦτα δὲν ἀπετέλεσαν ποτὲ ἐν αὐτῇ τὸν σκοπόν, ὡς ἐν τῷ δράματι, ἀλλὰ μέσον πρὸς εὐκολωτέραν ἀνύψωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου εἰς προσευχὴν καὶ εἰς προσέγγισιν πρὸς τὸν Θεόν. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ἡ λατρεία δέον νὰ κινῇ εἰς ἐκδήλωσιν τὸν ὅλον ἄνθρωπον, ἄρα δὲ καὶ τὸ συναίσθημα αὐτοῦ, ἑπόμενον ἦτο νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἐν αὐτῷ, πάντοτε ἐντὸς τῶν ὅρων τοῦ ἱεροπρεποῦς καὶ τοῦ ἐξόχως σοβαροῦ, ὅπερ πολὺ ἀφίσταται τοῦ καθ' αὑτὸ θεατρικοῦ, καὶ αἱ καλαὶ τέχναι. Ὅτι δ' ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ τὸ καλαισθητικὸν στοιχεῖον ὑπετάχθη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ἱεροπρέπειαν καὶ τὴν σοβαρότητα τοῦ συνόλου αὐτῆς, μόλις εἶνε ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ρόλος τοῦ λειτουργοῦ δὲν εἶνε ἀνάλογος πρὸς τὸν ρόλον τῶν ἐν τῷ δράματι πρωταγωνιστούντων. Ὁ λειτουργὸς προσφέρει τὴν θυσίαν μετὰ τοῦ λαοῦ καὶ ἐξ ὀνόματος τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἐν προκειμένῳ δὲν εἶνε ἁπλῶς εὐαίσθητος θεατής, ἀλλὰ συνθύτης καὶ συλλειτουργὸς καὶ συναγωνιστὴς τοῦ ἱερέως. Ἐντεῦθεν καὶ αἱ δεήσεις καὶ αἱ ἐπικλήσεις καὶ εὐχαὶ εἶνε συντεταγμέναι πᾶσαι εἰς πρῶτον πληθυντικὸν πρόσωπον, κατὰ τοὺς πρώτους δ' αἰῶνας καὶ αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ ἀπηγγέλλετο μεγαλοφώνως καὶ εἰς ἐπήκοον παντὸς τοῦ λαοῦ μέχρι σημείου, ὥστε, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἀκμάσαντος Ἰωάννου τοῦ Μόσχου (545 –620), ἔν τισι τόποις «εὑρέθησαν τὰ παιδία τὴν εὐχὴν τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς ἐκμανθάνοντα ἐκ τοῦ συνεχῶς αὐτὴν ἐκφωνεῖσθαι»[1]. Καὶ διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τοὺς λόγους τοῦ Χρυσοστόμου, ἐν τῇ ἀναφορᾷ «ἐπεύχεται ὁ ἱερεὺς τῷ λαῷ, ἐπεύχεται καὶ ὁ λαὸς τῷ ἱερεῖ. Τὸ γὰρ Μετὰ τοῦ πνεύματός σου οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ τοῦτο. Τὰ τῆς εὐχαριστίας πάλιν κοινά. Οὐδὲ γὰρ ἐκεῖνος εὐχαριστεῖ μόνος, ἀλλὰ καὶ ὁ

---

[1] Λειμὼν κεφ. ρ'ιζ', Migne 87, 3081.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

λαὸς ἅπας. Πρότερον γὰρ αὐτῶν λαβὼν φωνὴν ὅτι ἀξίως καὶ δικαίως γίνεται, τότε ἄρχεται τῆς εὐχαριστίας»[1]. Ἐντεῦθεν καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ λειτουργικῇ κινήσει, εἰς ἣν ἀναφερόμεθα καὶ ἐν ἀρχῇ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παλαιᾶς λειτουργικῆς παραδόσεως διεκηρύχθη ἐν αὐτῇ τῇ ἐξόχως ἱεροκρατικῇ Ρωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ ὅτι δέον ὁ λαὸς νὰ συμμετέχῃ ἐνεργῶς εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, ὡς συνέβαινε τὸ πάλαι, καὶ ὅτι ὑπάρχει ἑνότης μεταξὺ χοροῦ καὶ βωμοῦ, ὡς ἐκ τούτου δὲ δέον οἱ ἱερεῖς νὰ καθοδηγῶσι τὸν λαόν, ἵνα ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον συμμετέχῃ εἰς τὰς πρὸ τοῦ βωμοῦ ἀπαγγελλομένας ὑπὸ τοῦ ἱερέως εὐχάς, ὥστε ὁ λαὸς νὰ συλλειτουργῇ καὶ νὰ συνθύῃ μετὰ τοῦ ἱερέως[2].

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς δύο εἰσόδους, δὲν εἰσήχθησαν αὗται ἐν τῇ λειτουργίᾳ μεταγενεστέρως κατ' ἀναλογίαν τῶν ἐν τῷ δράματι τελουμένων, ἀλλ' ἔχουσι παλαιοτάτην τὴν καταβολὴν αὐτῶν, ἐκ λειτουργικῶν ἀναγκῶν ὑπαγορευθεῖσαι, μεταγενεστέρως δὲ μόνον προσεδόθη εἰς αὐτὰς πομπώδης χαρακτὴρ Πράγματι, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ λειτουργία τὸ κατ' ἀρχὰς ἤρχιζε διὰ τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ ὅτι ὁ λειτουργὸς ἔξω τοῦ ἱεροῦ βήματος εὑρισκόμενος ἤρχετο ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου κομίζων καὶ τὴν ἁγίαν Γραφήν, ἣν ἀπέθετεν ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος, ὅπως ἀρχίσῃ μετ' ὀλίγον ἡ ἀνάγνωσις τῶν περικοπῶν, καὶ εἰσήρχετο ἀκολούθως εἰς τὸ βῆμα ψαλλομένου τοῦ εἰσοδικοῦ· κατανοεῖ τις, ὅτι ἡ μικρὰ εἴσοδος ἤρχισε νὰ διακρίνηται ἐνωρίτατα. Ὅταν δὲ πάλιν ἐν αὐτῇ τῇ Κλημεντείῳ λειτουργίᾳ ἀναγνώσωμεν τὴν διάταξιν, καθ' ἣν μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν κατηχουμένων καὶ τῶν ἐν μετανοίᾳ *«οἱ διάκονοι προσαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον»*, βλέπομεν εὐθὺς ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ συντάκτης τῆς λειτουργίας ταύτης εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ἐν τῇ συγχρόνῳ του λειτουργικῇ πράξει εἶδός τι μεγάλης εἰσόδου.

Λεξιλόγιον τῶν λειτουργιῶν.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὸ φιλολογικὸν μέρος τῆς συγγραφῆς. Ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω ὡς πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ὅτι αἱ εὔστοχοι φιλολογικαὶ παρατηρήσεις τῆς συγγραφέως μοὶ ἀπεκάλυψαν καλλονὰς τῶν λειτουργικῶν κειμένων, τὰς ὁποίας δὲν ὑπώπτευον. Ἐξετάζουσα τὴν γλῶσσαν τῶν κειμένων τούτων ἡ Δὶς Ἀντωνιάδου εὑρίσκει αὐτὴν καλλιτέραν τῆς γλώσσης

---

[1] ΙΗ ὁμιλία εἰς τὴν Β'. πρὸς Κορινθίους.

[2] Πρβλ. Decreta Πίου X ἐκδοθέντα ἐν ἔτεσι 1903, 1910 ἀποφάσεις τῆς ἐν Κολωνίᾳ συνόδου τοῦ 1922 καὶ τὸ ἐπακολουθῆσαν εἰς αὐτὰς Decretum τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἴδε καὶ Walter Birnbaum, Die katholische liturgische Bewegung σελ. 40, 41, 81, 86.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

τῆς Κ.Δ., μολονότι δὲν ἀποτελεῖ αὕτη ἐπάνοδον πρὸς τὸν Ἀττικισμόν, οἷον συναντῶμεν ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Ψελλοῦ, ἀφοῦ ἀπαντῶνται ἐν αὐτῇ στοιχεῖα ὕφους καὶ γλωσσολογικά, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ ἀττικίζοντες δὲν θὰ ἠρέσκοντο. Ἡ γλῶσσα τῶν λειτουργιῶν, ἐκτὸς τῶν πολλῶν ἐκ τῆς Βίβλου δανείων, ἀπομιμεῖται ἐν πολλοῖς τὴν Βιβλικὴν γλῶσσαν.

Εἰσερχομένη εἶτα ἡ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ λεξιλογίου τῶν λειτουργιῶν καὶ καθορίζουσα τὸν ἀριθμὸν τῶν προσιδιαζουσῶν εἰς ἑκάστην τούτων λέξεων δίδει τοὺς ἑπομένους ἀριθμοὺς: 1085 τοιαύτας λέξεις περιέχει ἡ λειτουργία τῶν Ἀποστ. Διαταγῶν· 947 ἡ τοῦ Ἰακώβου· 876 ἡ τοῦ Μάρκου· 750 ἡ τοῦ Βασιλείου καὶ 434 (—657) ἡ τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐμφανίζουσιν ὅμως πᾶσαι καὶ κοινὰ γνωρίσματα. Καὶ δὴ 1) Ἀποφεύγουσι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὰς ξένας λέξεις, φαινόμενον τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον, ὅσῳ αἱ συγγραφαὶ τῶν συγχρόνων χρονογράφων καὶ ἱστορικῶν βρίθουσι λατινικῶν λέξεων, αἵτινες δὲν λείπουσιν οὐδὲ παρ' ἐκείνοις, οἵτινες, ὡς ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή, ὑπερηφανεύοντο διὰ τὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γνῶσίν των. 2) Ὑπάρχουσιν ὡρισμένοι ὅροι (οἷοι διακονία, δοξολογία, ἐπουράνιος, ζωοποιός, ἀναφορὰ κ.λ.π.) *κοινοὶ* παρὰ πάσαις ταῖς λειτουργίαις τινὲς δ' ἐκ τούτων καὶ εἰς ὅλως εἰδικὴν ἔννοιαν (ἀναφορά, δόξα, εἴσοδος, καλλιεργῶ [1], πανάγιος, χάρις κ.λ.π.). Χρησιμοποιοῦνται ὡσαύτως ἀπὸ κοινοῦ καὶ ὅροι δικαστικοὶ (βῆμα, ἀπολογία, πλημμέλημα, ἀπροσωπόληπτος, ἀπροσχάριστος, ἐνθέσμως, δικαίως, ἐπήκοος, ἀνέγκλητος, ἔνοχος, ἀνενόχως, κρίσις, δικαιοκρισία κ.τ.λ.). καὶ 4) καὶ λέξεις φιλοσοφικαί, πρὸ παντὸς τὰ μετὰ τοῦ στερητικοῦ *α* σύνθετα, ἅτινα ἀπαντῶνται μάλιστα ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (ἀγέννητος, ἀνώλεθρος, ἀόριστος, ἀναίσθητος, ἀπαθής, ἀναλλοίωτος, ἀνείκαστος, ἀνέκλειπτος, ἄσαρκος, ἄτρεπτος, ἀφθαρσία, ἄφθαρτος, ἄχραντος, ἀνεμπόδιστος κ.λ.π.).

Εἶτα ἐξετάζει ἡ συγγραφεὺς καὶ ἰδίᾳ τὸ λεξιλόγιον μιᾶς ἑκάστης τῶν λειτουργιῶν. Εἰς τὸ ἀξιολογώτατον μέρος τοῦτο διακρίνονται ἐκτάκτως ὅσα περὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου σημειοῦνται, πολλῆς προσοχῆς ἄξια διὰ τὴν εὐστοχίαν αὐτῶν [2]. Ἰδιαιτέραν λεπτότητα πα-

---

[1] Διὰ τὸν ὅρον καλλιεργῶ ἡ συγγραφεὺς υἱοθετεῖ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Du Cange, καθ' ἣν καρποφοροῦντες καὶ καλλιεργοῦντες ἐν τῷ ναῷ = οἱ ἀγαθοεργοῦντες. οἱ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἢ τοὺς πτωχοὺς τὰς ἐλεημοσύνας αὐτῶν εἰσφέροντες. Δύναται ὅμως τὸ μὲν καρποφοροῦντες νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀναφερόμενον εἰς τοὺς τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν εἰς τὸν ναὸν κομίζοντας, τὸ δὲ καλλιεργοῦντες εἰς τοὺς ἐν τοῖς ναοῖς προσωπικὴν ἐργασίαν ἄνευ ἀμοιβῆς καταβάλλοντας.

[2] Μόνον ὡς πρὸς τὴν φράσιν «ὁ λύων τοὺς πεπεδημένους καὶ ὁ ἀνορθῶν τοὺς κατερραγμένους», διέφυγε τὴν συγγραφέα, ὅτι τοῦτο τυγχάνει ἀναπροσαρμογὴ τοῦ ψαλμ. ρμε 7—8. Ὡσαύτως καὶ ὡς πρὸς τὸ «κατὰ πάντα καὶ διὰ

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

ρουσιάζουσι καὶ αἱ παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὰς κλασσικὰς ἐκφράσεις καὶ τὴν ἀκριβολογίαν τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου.

Ὕφος καὶ ρυθμὸς τῆς λειτουργίας.

Ἐξ ἴσου, ἂν μὴ καὶ περισσότερον ἐπιτυχές, παρουσιάζεται καὶ τὸ περὶ ὕφους κεφάλαιον. Εὐστόχως σημειοῦνται ἐν αὐτῷ αἱ ἐν ταῖς λειτουργικαῖς εὐχαῖς ἀπαντῶσαι ἀποστροφαὶ («αὐτός, Κύριε»· «Σὺ γὰρ εἶ»), τὰ ὑπερβατά, οἱ πλεονασμοὶ («πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου»· παρακαλοῦμεν καὶ δεόμεθα καὶ ἱκετεύομεν»), τὰ πάρισα, («Κράτος ἀνείκαστον, δόξα ἀκατάληπτος, ἔλεος ἀμέτρητον, φιλανθρωπία ἄφατος»· «εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς βασιλείας οὐρανῶν πλήρωμα») αἱ ἀντιθέσεις, («ὧν ἴσμεν καὶ ὧν οὐκ ἴσμεν», «τῶν φανερῶν καὶ ἀφανῶν», «ἑκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον», «ἐν γνώσει καὶ ἐν ἀγνοίᾳ»), τὰ χιαστὰ («τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας σου φύλαξον, ἁγίασον τοὺς ἀγαπῶντας»), τὰ ὀξύμωρα («ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος», «ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος»).

Ἀλλὰ καὶ τὰ περὶ ρυθμοῦ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ὑπὸ τῆς συγγραφέως σημειούμενα παρουσιάζουσι νέαν πρωτοτυπίαν. Οἱ συγγραφεῖς τῶν λειτουργιῶν μας ἐκδηλοῦσι τὰς αὐτὰς ἀκουστικὰς περὶ τὸν τονισμὸν ἀξιώσεις, τὰς ὁποίας καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Οὕτως ἀντὶ τοῦ δεηθῶμεν τοῦ Κυρίου ὑπὲρ . . , προτιμῶσιν ἐπὶ τὸ ρυθμικώτερον τὸ Ὑπὲρ . . . τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὁ διάκονος, ὁ μετὰ μέλους ἐκφωνῶν τὴν αἴτησιν, διευκολύνεται ἐν τῷ ρυθμῷ, ὅταν ἡ πρώτη λέξις τονίζεται ἐπὶ τῆς ληγούσης, ἐφ' ἧς δύναται νὰ παρατείνῃ τὴν φωνήν του κατὰ βούλησιν πρὸς πρόκλησιν τῆς προσοχῆς, ἐνῷ ὁ τονισμὸς τῆς τελευταίας λέξεως ἐπὶ τῆς παραληγούσης διευκολύνει αὐτὸν εἰς βραδὺ καὶ οὐχὶ ἀπότομον τέλος. Πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ρυθμοῦ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἄκρων (Ὑπὲρ... δεηθῶμεν) σωρεύει ὁ συγγραφεὺς τῆς λειτουργίας τὰς παρηχήσεις, τὰς ἐπὶ τῆς αὐτῆς συλλαβῆς τονιζομένας, «πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσούντων κ.τ.λ.».

Ἀκολούθως ἡ συγγραφεὺς παραθέτει παραδείγματα ἐπαναφορᾶς, ὁμοιοτελευτήτων, παρηχήσεων, χρήσεως κατὰ σειρὰν λέξεων ἀρχομένων διὰ τοῦ *α* ἢ τοῦ *π* ἢ οὐδετέρων εἰς πληθυντικὸν ληγόντων εἰς τὸ *α* κ.λ.π. ἢ ὁμοιοκαταληξιῶν. Πᾶσαι αἱ παρατηρήσεις αὗται τῆς συγγραφέως ἀπο-

---

πάντα» τῆς ἐκφωνήσεως «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν» ἡ ἑρμηνεία, ἣν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου εἰσηγεῖται ἡ συγγραφεὺς (κατὰ πάντα ἄνθρωπον καὶ διὰ πάντα καιρὸν καὶ τόπον) χρήζει μελέτης, διότι ἡ φράσις θὰ ἠδύνατο νὰ συμπληρωθῇ καὶ οὕτω : «κατὰ πάντα χρόνον καὶ διὰ πάντα τὰ εἰς ἡμᾶς γεγενημένα».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

τελοῦσι σπουδαιοτάτην συμβολὴν εἰς ἐκτίμησιν τῆς Ἑλλ. ὀρθοδόξου λειτουργίας καὶ ἐξ ἐπόψεως ρυθμοῦ.

Ἡ ἔννοια τῆς μεταβολῆς καὶ θυσίας ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τῆς συγγραφῆς πραγματεύεται, ὡς εἴπομεν, ἡ Δὶς Ἀντωνιάδου τὴν λειτουργίαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον προσάγει μαρτυρίας ἐκ τῶν παλαιοτέρων καὶ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Διδαχῆς καὶ τοῦ Ἰουστίνου.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν Ἰουστῖνον καὶ τὴν Διδαχὴν ἡ συγγραφεὺς ἐπιμένει, ὅτι ἡ εὐχαριστία ἀποτελεῖ δεῖπνον συμβολικόν, τὸ ὁποῖον δὲν προσέλαβεν ἀκόμη τὴν ἔννοιαν τῆς θυσίας καὶ τὴν ἀξίαν τῆς μετουσιώσεως (σελ. 142—143). Ὁ Ἰουστῖνος ἐν τούτοις διακηρύττει ρητῶς ὅτι τὴν εὐχαριστίαν, «οὐχ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα, λαμβάνομεν, ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκα κατὰ *μεταβολὴν* τρέφονται ἡμῖν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι»[1]. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἔννοιαν τῆς θυσίας ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι πολλοὶ τῶν νεωτέρων[2] διέκριναν ἐν τῇ ὀπτασίᾳ τοῦ Ἰωάννου, περὶ ἧς γίνεται λόγος ἐν Ἀποκαλύψεως δ 2—11, ε 6—14 καὶ ζ 9—17, τὴν πρωϊμωτέραν εἰκόνα τῆς χριστ. λατρείας, ἥτις οὕτω παρουσιάζεται ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς στρεφομένη ὡς περὶ κέντρον περὶ τὴν ἐν τῷ ἐπουρανίῳ θυσιαστηρίῳ προσφορὰν τοῦ ἀρνίου τοῦ ἐσφαγμένου, ἣν συνοδεύει ἡ μολπὴ τοῦ ἐπινικίου ὕμνου. Τέλος περιέργως πως ἡ συγγραφεύς, ἐνῷ ἀποδέχεται, ὅτι ἡ περὶ μεταβολῆς ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ διδασκαλία ἀπαντᾷ ἤδη παρ' Εἰρηναίῳ, δὲν δέχεται ὅμως ὅτι ἐπιτρέπει ταύτην καὶ ἡ πολλῷ μεταγενεστέρα τοῦ Εἰρηναίου λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν διαταγῶν (σελ. 100), ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐν τούτοις, ἐκτὸς ἄλλων, ὑπάρχει καὶ ἡ εὐχὴ τῆς Ἐπικλήσεως ἔχουσα οὕτως: « . . . καταπέμψῃς τὸ ἅγιόν σου Πνεῦμα ἐπὶ τὴν *θυσίαν* ταύτην, τὸν μάρτυρα τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, ὅπως ἀποφήνῃ τὸν ἄρτον τοῦτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου» (σελ. 269 καὶ 273).

Περαιτέρω ἡ συγγραφεὺς μεταξὺ ἄλλων ἐνδιατρίβει καὶ περὶ τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραφῶν τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τοῦ Ψευ-

---

[1] Α΄ Ἀπολογία κεφ. 66.

[2] Πρβλ. Evelyn Underhill, Worship, London 1937 σελ. 91.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

δοσωφρονίου, τοῦ Μαξίμου, τοῦ Ψευδογερμανοῦ, τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου περὶ τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, τοῦ Πορφυρογεννήτου περὶ βασιλείου τάξεως, τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων καὶ Νικολάου Καβάσιλα. Μολονότι δὲ δὲν κατέρχεται συνήθως εἰς λεπτομερείας, εἰσάγει ἐπαρκῶς οὐ μόνον τὸν ξένον, ἀλλὰ καὶ τὸν Ἕλληνα σπουδαστὴν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τῆς λειτουργίας.

Ἡ λειτουργία ἐν τῇ λαογραφίᾳ.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ περὶ τῆς λειτουργίας ἐν τῇ λαογραφίᾳ καὶ τῇ συγχρόνῳ φρασεολογίᾳ σημειούμενα, θὰ ἐτολμῶμεν νὰ παραπέμψωμεν καὶ ἡμεῖς διὰ τὰς ἐν σελ. 239 ἀναφερομένας χρονολογικὰς παραποιήσεις, τὰς γενομένας ὑπὸ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως ἐν σχέσει πρὸς τὸν θάνατον τοῦ Σαμουὴλ καὶ τοῦ Γρηγορίου Ε΄., ὅτι ἴσως ὀφείλονται αὗται καὶ εἰς τὴν πίστιν, ὅτι ἡ θεία εὐχαριστία ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον ἐφόδιον τῆς αἰωνίας ζωῆς καὶ ὅτι πάντες οἱ ὁσίως καὶ ἐν ἁγιότητι τελευτῶντες ἀξιοῦνται νὰ λάβωσι τοῦτο καὶ κατὰ τὰς τελευταίας στιγμάς. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς εἰς κοινὴν χρῆσιν εἰσαχθείσας φράσεις, θὰ παρεπέμπομεν ὡς πρὸς μὲν τὴν φράσιν «ἔχει τὰ ἐλέη τοῦ θεοῦ» καὶ εἰς τὴν λίαν γνωστὴν δέησιν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας « ... τὰ ἐλέη τοῦ θεοῦ, τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν καὶ ἄφεσιν τῶν αὐτοῦ ἁμαρτιῶν παρὰ Χριστῷ τῷ βασιλεῖ . . . ». Ὡς πρὸς δὲ τὴν φράσιν «ὁ Θεὸς νὰ σὲ φωτίσῃ . . .» θὰ παρεπέμπομεν μᾶλλον εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ βαπτίσματος παρὰ εἰς τὸ ἄγνωστον σχεδὸν εἰς πάντας κείμενον τῆς Κλημεντείου λειτουργίας καὶ ὡς πρὸς τὴν φράσιν «πλούσια τὰ ἐλέη σου», μᾶλλον εἰς τὴν ἐν τῷ Ὄρθρῳ ἐκφώνως ἀπαγγελλομένην δέησιν «Σῶσον, ὁ Θεὸς τὸν λαόν σου... καὶ κατάπεμψον ἐφ'ἡμᾶς *τὰ ἐλέη σου τὰ πλούσια*» (τοῦθ' ὅπερ συνηθέστερον ἐκφωνεῖται «πλούσια τὰ ἐλέη σου») παρὰ εἰς τὰς μυστικῶς ἀναγινωσκομένας εὐχὰς τῶν ἀντιφώνων· καὶ ὡς πρὸς τὴν φράσιν «πρέπει νὰ μελετήσῃς· ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔρχεται μὲ τὴν ἐπιφοίτησι τοῦ ἁγίου Πνεύματος» μᾶλλον εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Πεντηκοστῆς, καθ' ἣν δι' ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐσοφίσθησαν οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι. Τέλος ὡς πρὸς τὸ σπολλάτη μᾶλλον θὰ ἐθεωροῦμεν αὐτὸ ὡς ὑπόλειμμα τῆς τοσοῦτον ἄλλοτε εἰς καθημερινὴν χρῆσιν Βυζαντινῆς εὐχῆς «εἰς πολλὰ ἔτη».

Ταῦτα εἶχον νὰ παρατηρήσω περὶ τοῦ ἀξιολογωτάτου ἔργου τῆς Δος Ἀντωνιάδου, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὰς ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ καὶ τοῦ κυρίως λειτουργικοῦ πεδίου διαφωνίας μου, δὲν παύω νὰ θεωρῶ ὡς σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὰς περὶ τὰς Ἑλληνικὰς λειτουργίας σπουδάς. Εἰς τοὺς ἔξω τῆς Ἑλλάδος, καὶ δὴ τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν Ἑλληνικήν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι, οἵτινες δὲν ἐνέκυψαν εἰς εἰδικὰς περὶ τὰ λει-

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193

τουργικὰ κείμενα μελέτας, ἡ συγγραφὴ αὕτη θὰ διανοίξῃ πραγματικῶς νέους, ἀγνώστους τέως εἰς αὐτούς, ὁρίζοντας. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐνδιατρίψαντας εἰς τὰ κείμενα ταῦτα αἱ φιλολογικαὶ παρατηρήσεις τῆς συγγραφέως θ' ἀποκαλύψωσι νέον πεδίον, τὸ ὁποῖον ἡ θεολογικὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ λειτουργικὴ διαπραγμάτευσις ἀφῆκε κατὰ μέγα μέρος ἀνεξερεύνητον, καὶ τὸ ὁποῖον ἐγκρύπτει νέους θησαυρούς, οἵτινες φανερούμενοι παρουσιάζουσι τὰ κείμενα τῶν λειτουργιῶν μας μνημεῖα πολυτιμότατα. Καὶ τὸ πεδίον τοῦτο θ' ἀποκαλυφθῇ οὐ μόνον εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν περὶ τὰς ὀρθοδόξους Ἑλλην. λειτουργίας ἀσχοληθέντων, οἵτινες δὲν ἔχουσι μητρικὴν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἐν Ἑλλάδι γεννηθέντας.

Δὲν δυσκολεύομαι νὰ ὁμολογήσω, ὅτι διὰ τῶν περὶ τοῦ λεξιλογίου καὶ ὕφους κεφαλαίων τῆς μετὰ χεῖρας συγγραφῆς ταύτης ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀποκάλυψις ἐγένετο ἐν ἱκανῷ μέτρῳ καὶ εἰς ἐμέ.

Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

Le Quartier des Manganes et la Première Régions de Constantinople. Σχήματ. μεγάλου 4ου, σελίδες 171, εἰκόνες 212, πίνακες 14. Paris E. de Boccard éd. 1939.

Ὅτε τὰ συμμαχικὰ στρατεύματα, μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ μεγάλου πολέμου, εἰσῆλθον εἰς Κ/πολιν, τὸ γαλλικὸν σῶμα κατοχῆς κατηυλίσθη ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Μαγγάνων. Ἡ περιοχὴ αὕτη εὑρίσκεται παρὰ τὸ Σεράϊ-Μπουρνοῦ μεταξὺ τῶν παλαιῶν Σουλτανικῶν ἀνακτόρων καὶ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Εἰρήνης ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Προποντίδος ἀφ' ἑτέρου, κατέχουσα σχεδὸν ὁλόκληρον τὸν πρὸς ἀνατολὰς τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Βυζαντίου χῶρον τῆς πρώτης Ρεγιῶνος.

Τὴν προσοχὴν τῶν Γάλλων εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐκίνησαν τὰ ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ πολυπληθῆ ἐρείπια καὶ ὅσα κεῖνται ἐν τῷ ἐμφανεῖ καὶ ὅσα συνήντα ἡ σκαπάνη εἰς ἕκαστον πλῆγμα της ἐν τῇ ἐκτελέσει διαφόρων ἔργων χάριν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐκεῖσε κατηυλισμένου στρατεύματος. Ὁ δὲ λόγιος καὶ φιλομουσότατος ἀρχηγὸς τοῦ Γαλλικοῦ τάγματος κατοχῆς Στρατηγὸς Charpy[1] ἀμέριστον ἔστρεψε τὴν προσοχήν του εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς

---

[1] Μεταξὺ ἄλλων διωργάνωσε καὶ ἀρχαιολογικὰς ἐκδρομὰς καὶ διαλέξεις χάριν τοῦ στρατεύματος, ἐξ ὧν τρεῖς εἶχον ἀνατεθῆ εἰς ἐμέ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
18/05/2024 03:00:35 EEST - 18.118.211.193